

УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ 24.02.2022

Круглий стіл «Філософської думки»

ПІСЛЯ 24.02.2022

Анатолій ЄРМОЛЕНКО (модератор),
член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор,
директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
a_yermolenko@yahoo.de
<https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ 24.02.2022: РІК НЕЗЛАМНОСТІ, РІК КОНСОЛІДАЦІЇ

Шановні колеги!

Насамперед я вдячний усім учасникам круглого столу **«Україна і світ після 24.02.2022»**, хто зголосився взяти участь у його роботі. Рішення про проведення цього заходу ухвалено на засіданні редколегії часопису **«Філософська думка»**. Сама назва цілком логічна й впливає з прагнення вкотре осмислити те, що відбулося після початку відкритої агресії Росії проти України, хоча війна з Росією триває набагато довше, з 2014 року, ба більше — понад 300 років. Це не перший захід, присвячений цій темі, який ми проводимо в нашому Інституті. Згадаймо круглий стіл минулого року **«Війна як соціокультурний феномен»**, його матеріали опубліковано в третьому числі **«Філософської думки»**¹. Круглі столи, присвячені цій проблематиці, в Інституті філософії були й раніше, зокрема 2014 року відбувся захід під назвою **«Війна і суспільство»**, матеріали якого видано в першому числі **«Філософської думки»** за 2015 рік².

Проте сьогоднішній круглий стіл — це прагнення осмислити не просто рік війни, а те, що сталося і в Україні, і в світі загалом після 24 лютого 2022 року. Це був дуже важкий рік, який довелось пережити нашому народові, зокрема й співробітникам нашого Інституту. Можливо, це — найскладніший рік в історії нашого Інституту після Другої світової війни. Попри всі неймовірно складні умови воєнного стану Інститут філософії працював і працює на повну силу. Нагадаю, що одразу після початку війни Вчена рада нашого Інституту ухвалила Декларацію, яка була поширена серед філософської громадськості всього світу, її текст було опубліковано в багатьох виданнях, зокрема

¹ Війна як соціокультурний феномен (Філософська думка, 2022, № 3, сс. 7—63).

² Війна і суспільство (Філософська думка, 2015, № 1, сс. 6—60).

і в Німеччині, у збірнику «Дискурсивна відповідальність за доби кризи та війни»³, а також розміщено на сайті Центру Ганса Йонаса. Усі наукові та освітньо-педагогічні заходи, заплановані минулого року, проведено відповідно до намічених планів.

Минулий рік — це ще й рік, який був проголошений ЮНЕСКО роком Сковороди. Відповідно до ухвалених Верховною Радою і Кабміном України було zorganizовано науково-просвітницькі заходи. Зокрема, в Інституті відбулася наукова конференція «Філософія Сковороди. Історія і сучасність», присвячена 300-річчю з дня народження великого українського філософа. Окремий випуск «Філософської думки» також було присвячено ювілею славетного мислителя. Члени нашого колективу взяли участь і в інших наукових заходах, присвячених ювілею Сковороди, які відбувалися в освітніх і наукових закладах України та за її межами.

Співробітники Інституту брали безпосередню участь у бойових діях російсько-української війни. Насамперед хотів би відзначити Олександра Киричка, який воював на фронті й отримав поранення, а також Віту Титаренко, яка несе службу в Силах територіальної оборони «Схід» Збройних Сил України. Науковці Інституту Роман Самчук, Тарас Маменко та технічний працівник Юрій Пендюр брали активну участь у забезпеченні роботи штабу територіальної оборони міста Києва в найдраматичніший час після 24 лютого. Інститут філософії отримав Подяку від Народного депутата Верховної Ради України Людмили Буймістер «за сприяння зміцненню обороноздатності у ключовий період війни з російськими окупантами, а саме у період оборони Києва».

Адміністрація Інституту знайшла матеріальні й фінансові можливості полатогити силами своїх працівників пошкодження будівлі Інституту, спричинені ракетними ударами по Києву в жовтні минулого року. Чимало наших співробітників виїхали за кордон, вони як гостеві дослідники виконують наукові проекти в провідних академічних та університетських установах Західної Європи й Америки, а також проводять науково-просвітницьку роботу, інформуючи широку громадськість зарубіжних країн про російсько-українську війну та про соціогуманітарні проблеми в Україні.

Слід зауважити, що і Україна, і світ внаслідок цієї війни докорінно змінилися. Український народ сповнений рішучості здобути перемогу над російськими загарбниками, а наші союзники так само непохитні в сприянні перемозі України. Рік, який ми разом пережили, названо Роком незламності українського народу. До цього варто додати, що цей рік можна оцінити й як

³ Declaration des Skovoroda Instituts für Philosophie der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine / Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten. Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums Hans Jonas-Zentrums. Erstes Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums e.V. — 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022 / Hrsg. von Bernadette Herrmann, Harald Asel und Dietrich Böhler (München: Verlag Karl Alber, 2023. SS. 52—53).

рік консолідації українського суспільства в боротьбі проти російських агресорів, а також — консолідації всіх антипутінських сил на рівні нашої держави й на світовому рівні.

Той факт, що світ за цей рік став іншим, а також масштаби цього осмислюють політики та політологи, історики та соціологи і, звісно, філософи. Звернімо увагу на те, як змінилися позиції, скажімо, Вальтера Штайнмаєра, Генрі Кісінджера та інших відомих політичних діячів. Дилема «цінності — інтереси», якою переймалися класики західної теоретичної соціології і яка була в центрі уваги соціальних наук упродовж останнього сторіччя, поступово схиляється в бік переваги цінностей над інтересами. Навіть у Росії помітна певна зміна настроїв: від «можемо повторити» — до «можемо проиграти».

Минулого року, з-поміж іншого, ми обговорювали статтю Юргена Габермаса **«Війна та обурення»**, а також відгуки на цю статтю філософської громадськості світу. Проте, на жаль, від думки про сумнівні перемовини з Росією Габермас не відмовився й через рік після початку російської агресії. У його останній статті з цього приводу **«Благання про перемовини»** в «Süddeutsche Zeitung» від 14 лютого 2023 року знову йдеться про «своєчасні перемовини, що не дадуть довготривалій війні забрати ще більше життів і завдати ще більших руйнувань і, врешті-решт, поставлять нас перед безнадійним вибором: або активно втрутитися у війну, або, щоб не спровокувати першу світову війну між ядерними державами, залишити Україну напризволяще»⁴.

Як бачимо, Габермас ще раз наголошує на перемовинах, альтернативі яких, на його думку, є сумнозвісна дилема: або занурити світ у ядерну війну, або відмовитись від України. Проте в цьому разі він покладає на Захід «моральну співвідповідальність за жертви й руйнації», чим, власне, повторює наративи російської зовнішньої політики та пропаганди.

На жаль, така позиція є досить поширеною серед німецької наукової спільноти. Наприклад, у книжці «Самознищення або спільна безпека»⁵ йдеться про те, що виклики й загрози сучасності, зокрема екологічні проблеми та зміна клімату, можуть призвести до дедалі більших потрясінь у світі, а їх розв'язання потребує спільних зусиль людства. Беручи за зразок східну політику канцлера ФРН Вілі Брандта, вони висувують пацифістський проєкт досягнення якнайшвидшого перемир'я в російсько-українському конфлікті. Апогеєм цієї тенденції стало звернення частини німецьких соціал-демократів до канцлера Німеччини Олафа Шольца «Світ потребує миру», яке ініціював син Вілі Брандта Петер Брандт. У цьому зверненні, з огляду на

⁴ J. Habermas. Ein Plädoyer für Verhandlungen. SZ. 14. Februar 2023 (https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/juergen-habermas-ukraine-sz-verhandlungen-e159105/?reduced=true&fbclid=IwAR3tuDT814YtUi-mkGH5RPztnKeCWRPp0QZAX4M_hORL4Th-6DXHO1t8SNnI).

⁵ Michael Müller, Peter Brandt, Reiner Braun. Selbstvernichtung oder Gemeinsame Sicherheit. Unser Jahrzehnt der Extreme: Ukraine-Krieg und Klimakrise (Frankfurt am Main: Westend Verlag GmbH, 2022).

той факт, що «над Європою нависає тінь ядерної війни», висунуто вимогу «якнайшвидше досягти перемир'я, щоб припинити російську агресію й знайти шлях до перемовин»⁶.

Із критикою цього прожекету виступають представники німецької філософії відповідальності, зокрема Дитрих Бюлер, який у своїй відповіді цим науковцям зауважує таке: «Перемир'я в Україні негайно? Ми, німці, охоплені жахом перед ядерною війною, якою погрожує Путін, маємо знати, що поки російські війська під контролем ООН не вийдуть з територій, окупованих всупереч міжнародному праву, російське насилля над українцями триватиме й надалі»⁷. Як висновок, Бюлер висуває вимогу: «не підігравати ядерному шантажу Путіна»⁸.

Звісно, практика діалогу укорінена в європейській та українській культурних традиціях, проте вона має свої методологічні та соціально-онтологічні межі. Тому, критикуючи зазначену Габермасову статтю «Дилема Заходу», я наголошував на тому, що «складно вести діалог, коли в тебе стріляють», важко домовлятися, коли твій співбесідник не тільки не хоче домовлятися, а й прагне тебе знищити, цинічно висуваючи таку безглузду пропозицію: **«погоджуйся на те, що тебе треба вбити»**. Подібну ситуацію свого часу зауважила Голда Мейєр: «ми хочемо жити, а наші сусіди хочуть бачити нас мертвими. Це залишає надто мало простору для компромісу».

Так само мало простору для компромісу, й радше його взагалі немає, і в ситуації російських пропозицій, так само і Габермасових «благань» про перемовини. Із наукового погляду, в цих пропозиціях очевидна перформативна суперечність твердження самому собі, підкріплена онтологією соціальної дії, спрямованої на загрозу знищення свого співбесідника. У своїй суперечці з Габермасом я наголошував, що в цьому випадку треба застосовувати іншу парадигму — парадигму стратегічної дії, граничним проявом якої є війна. Адже людський розум має не тільки комунікативні, а й цілераціональні виміри, що концептуалізується в ідеї стратегічної раціональності⁹. Так само і стаття «Благання про перемовини» не враховує того простого факту, що Росія погодиться на перемовини тільки тоді, коли Україна визнає всі загарбані агресором території. Проте з цим українська влада й українське суспільство ніколи не погодяться.

Сумнівну позицію Габермаса критикують і політики, і громадські діячі світу. Скажімо, голова постійної Мюнхенської міжнародної конференції з безпеки Вольфганг Ішінгер у своєму інтерв'ю газеті «Welt» від 17 лютого

⁶ Appell an Scholz «Die Welt braucht Frieden». Stand: 01.04.2023 13:24 Uhr (www.tagesschau.de › inland › friedensinitiative-ukraine-101).

⁷ Дитрих Бюлер. Відповідь на Звернення Петра Брандта, Райнера Браунса та інших прихильників німецького пацифізму / Перекл. з нім. А. Єрмоленка (ФД, 2023, № 2, сс. 72—73).

⁸ Там само.

⁹ A. Yermolenko. Widerstand statt Verhandlung (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 23 Mai, 2022, SS. 1—80).

2023 року виступив із такою оцінкою позиції Ю. Габермаса: «З усією повагою до Юргена Габермаса: я не можу взяти з цієї статті нічого, про що я не чув 35 разів від інших, хто набагато обізнаніший з конкретною ситуацією війни»¹⁰. Звісно, Габермас уже не пропонує припинити постачання зброї Україні, як це роблять, скажімо, представники Лівої партії Німеччини або Альтернативи для Німеччини, проте він вводить громадськість в оману, стверджуючи, що можливий компроміс у перемовинах із Росією. Так, перемовини ведуться й під час війни, але сподіватися, що Росія добровільно (такий собі «жест доброї волі») поверне загарбані території, принаймні наївно. Сьогодні я докладно не аналізуватиму концепцію Габермаса, зауважу тільки два аспекти.

Перший стосується того, що, на мою думку, не варто через конкретну позицію видатного філософа скочуватися до вульгарної критики його концепту. Скажімо, коли лунають звинувачення в утопізмі попри те, що будь-яка ідеалізація, звертання до ідеальних типів тощо містять у собі елементи утопії, згадаймо твердження самого Габермаса: «Якщо висушити оазу утопії, тоді розшириться пустеля банальності й безпорадності»¹¹, а також зауваження Карла-Отто Апеля, що без утопії не було б європейського трансценденталізму. «У цьому феномені, — наголошує Апель, — існує глибокий взаємозв'язок між етикою і утопією, а водночас між розумом і утопією»¹².

Другий закид, який я хотів би зауважити, стосується Габермасового універсалізму. Мовляв, він недооцінює національну та культурну ідентичність, специфіку локальних етосів та культур. Зокрема, така критика лунала й на Панельній дискусії в рамках VI Харківського міжнародного юридичного форуму «**Право і війна: голоси філософів**». При цьому універсалізм здебільшого розглядають як уніфікацію, зведення етосів окремих культур до якогось одного формального знаменника. А це зовсім не так. Річ у тім, що універсалізм не відкидає онтологічний вимір культури, який проявляється зокрема у звичаях, традиціях, заведеннях народу, що спираються на локальні життєвіти та форми життя. Проте ця онтологія завжди обмежена, вона може позначатися навіть жакливими формами. У зв'язку з цим варто згадати статтю Д. Бюллера «Про німецьку руйнацію політично-етичного універсалізму»¹³ у збірнику «Руйнація моральної самосвідомості: шанси чи загрози?», в якій, зокрема, йдеться про небезпеки та загрози руйнації морально-етичного й політичного універсалізму.

¹⁰ „Bei allem Respekt für Jürgen Habermas“ — Ischinger kritisiert (www.welt.de/politik/ausland).

¹¹ J. Habermas. Die Neue Unübersichtlichkeit (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1985, S. 161).

¹² K.-O. Apel. Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie? Zum Verhältnis von Ethik, Geschichtsphilosophie und Utopie (Utopieforschung. B.1. Stuttgart, 1983, S. 344).

¹³ D. Böhler. Die deutsche Zerstörung des politisch-ethischen Universalismus. Über die Gefahr des — heute (post-) modernen — Relativismus und Dezisionismus (Zerstörung des moralischen Selbstbewusstseins: Chance oder Gefährdung? Praktische Philosophie in Deutschland nach dem Nationalsozialismus / Hrsg. von Forum für Philosophie. Bad Homburg (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1988, S. 193).

Таку руйнацію здійснюють і в сучасній Росії, апелюючи до «духовних скреп», архаїки культури «глибинного народу» тощо. При цьому ігнорують той факт, що в історії на будь-який звичай чи традицію можна знайти ще давніші відповідники, що цілковито підважує такий спосіб легітимації. І якщо такий підхід застосовувати до самої Росії, то це призведе до її цілковитої руйнації, адже її утворюють майже півтори сотні етносів і націй, які мають свої традиції та звичаї. Годі вже казати про те, що чимало звичаїв та традицій було зруйновано в процесі індустріалізації та під впливом глобалізації. До того ж, самі звичаї та традиції як засіб легітимації обирають довільно, щоб вони виконували головну свою функцію: легітимації імперіалістичної політики Путіна.

Цей підхід можна було б назвати неоконсервативним, в якому традиційні цінності, апеляція до історичних «духовних скреп» набувають легітимативної значущості. Саме про це йдеться в Указі президента РФ від 09.11.2022 року «Про затвердження Основ державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей». Насправді цей указ є юридичною підставою для політичної декларації, сформульованої на ґрунті вульгарного постмодернізму, де використано геть усе для виправдання й легітимації політичної влади, зокрема й апеляція до традиційних цінностей. Такий традиціоналізм є лише одним зі складників панівної гібридної ідеології «русского мира».

На противагу такому постмодерністському неоконсерватизму універсалистична дискурс-етика не тільки не заперечує онтологію традиційних норм і цінностей, а й розвиває її. Через раціоналізацію життясвіту вона передбачає тестування моральних належностей, а також практик та інституцій відповідних соціальних систем суспільства на ґрунті принципу дискурсу як принципу розуму, що спирається на кращі аргументи.

Якщо Німеччина після Другої світової війни здійснювала акти каяття за злочини нацизму через переосмислення усього, що сталося, мало не в усіх сферах суспільного життя — літературі, соціології, філософії тощо, то Росія цей акт каяття щодо злодіянь комуністичного режиму, за винятком деяких творів художньої літератури, так і не зробила. І сьогодні, під час російсько-української війни, росіяни («хорошие русские») все ще прагнуть усю провину покласти тільки на владу. Перебіг думок такий: спершу йшлося про те, що «винний Путін чи політична верхівка, а народ до цього, мовляв, не має жодного стосунку»; згодом почали стверджувати, що й «народ відповідальний за те, що сталося», а «великая русская культура тут не причём». Проте цей підхід абсолютно хибний, адже «великая русская культура» так само відповідальна за все, як і «культура російського глибинного народу». Сподіваймося, що росіяни повною мірою відповідатимуть за всі свої злочини.

Проте громадськість провідних країн світу усвідомлює, що Україна захищає європейські цінності, точніше, універсальні цінності. Зокрема про це свідчить слоган симпозіуму «Дискурсивна відповідальність за доби кризи

та війни», що відбувся в Німеччині минулого року: «у захваті перед звитяжною боротьбою за свободу українок і українців на чолі з президентом Зеленським, які боронять і свободу Європи»¹⁴.

На сьогоднішньому круглому столі ми прагнули об'єднати зусилля науковців різних спеціальностей, актуалізуючи обговорення політичних, соціокультурних, духовно-моральних та екологічних аспектів подій, які відбулися після 24 лютого 2022 року. Тому крім провідних фахівців нашого Інституту в цьому заході беруть участь знані дослідники з інститутів НАН України, зокрема: Інституту соціології НАН України, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фактично йтиметься про інтердисциплінарне обговорення й дослідження цих проблем.

Бажаю успіхів учасникам круглого столу, а нам усім — якнайшвидшої Перемоги!

Слава Збройним силам України!

Слава Україні!

Сергій ЙОСИПЕНКО, доктор філософських наук,
старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу історії філософії України
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ЄВРОПА І ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Оскільки цей круглий стіл замислений як продовження минулорічного, матеріали якого вийшли друком у 3-му числі «Філософської думки» за 2022 рік, я дозволю собі повернутися до двох порушених тоді питань. Назва моєї доповіді, підготовленої до минулорічного круглого столу й опублікованої у вигляді окремої статті¹⁵, постала на основі ідеї, яку свого часу розвинув Реймон Арон (1905—1983) у трьох своїх книгах, присвячених теорії війни та миру, передусім у книжці «Війна за війною» (1951)¹⁶. Згідно з ідеєю Арона,

¹⁴ Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten. Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums Hans Jonas-Zentrums. Erstes Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums e.V. — 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022 / Hrsg. von Bernadette Herrmann, Harald Asel und Dietrich Böhler (Baden-Baden: Verlag Karl Alber, 2023, S. 61).

¹⁵ Йосипенко, С. (2022). Довге ХХ Століття? *Філософська думка*, (3), 83—97.

¹⁶ Aron, R. (1951). *Les guerres en chaîne*. Paris: Gallimard. Ця книжка є першою з низки книжок, що їх можна вважати застосуванням до політичної історії ХХ сторіччя принципів філософії історії, викладених у «Вступі до філософії історії» (1938) (укр. пер.: Арон, Р. (2005). *Вступ до філософії історії: есе про межі історичної об'єктивності* / Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. Київ: Український Центр духовної культури). Аналіз механізмів війн ХХ сторіччя, а також діалектики війни і миру продовжать «Мир і війна між на-